

निरालस्याः सुसन्तुष्टाः सुखप्राः सुप्रबोधिनाः ।
 सुखदुःखसमा धीरा भृत्या जगति दुलभाः ॥ २६ ॥
 दम्भाश्रितान् कपटिनो हिंस्रानुक्ताहवर्जितान् ।
 अशक्तान् भयभीतांश्च राजा भृत्यान् विवर्जयेत् ॥ २७ ॥
 घास इन्धनमन्नाज्यं शस्त्राणि विविधानि च ।
 दुर्गे प्रवेशनीयानि सततं शत्रुशङ्कया ॥ २८ ॥
 षण्मासमथवा वर्षं सन्धिं कुर्यान्नराधिपः ।
 आत्मनो बलमालोक्य पश्चाच्छत्रुं निपातयेत् ॥ २९ ॥
 मन्त्रिवर्गेषु सारोऽयं दृशि नित्यं प्रसन्नता ।
 सुखे वहति माधुर्यं हृदये कार्यनिश्चयम् ॥ ३० ॥
 स्कन्धेनापि वहेच्छत्रुं यावत्कालविपर्ययः ।
 तमेव काले सम्प्राप्ते भिन्याहटमिवाश्मनि ॥ ३१ ॥
 प्राज्ञं नियोजयेत्कार्ये ततो राज्ञस्त्रयो गुणाः ।
 यशश्चैव तथा स्वर्गः पुष्कलश्च धनागमः ॥ ३२ ॥
 धियोज्य मूर्खं कार्यं च राज्ञो दोषास्त्रयस्तथा ।
 अयशश्चार्थनाशश्च नरके पतनं तथा ॥ ३३ ॥
 यत्किञ्चित् कुरुते भृत्यः शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
 सुकृतं वर्धते तेन राज्ञो दुष्कृतमेव च ॥ ३४ ॥
 असहायस्य कार्याणि सिद्धिं नायान्ति कानिचित् ।
 तस्मात् समस्तकार्येषु सहायो भूपतेः कृतः ॥ ३५ ॥
 गुणवन्तं नियुञ्जीत गुणहीनं विवर्जयेत् ।
 पण्डितेषु गुणाः सर्व्वे मूर्खे दोषाश्च केवलाः ॥ ३६ ॥
 सन्निरासीत सततं सन्निः कुर्व्वीत सङ्गतिम् ।
 सन्निर्विवादं मैत्रीञ्च नासन्निः किञ्चिदाचरेत् ॥ ३७ ॥

पण्डितैश्च विनोतैश्च धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ।
 बन्धनेऽपि वसेत्साद्धं न तु राज्ये खलैः सह ॥ ३८ ॥
 कार्यार्थी सङ्गतिं याति कृतार्थं नास्ति सङ्गतिः ।
 तस्मात्सर्वाणि कार्यार्णि सावशेषाणि कारयेत् ॥ ३९ ॥
 यथा क्रमेण गृह्णन्ति पुष्पेभ्यो मधु षट्पदाः ।
 तथा वित्तमुपादाय राजा कुर्वीत सञ्चयम् ॥ ४० ॥
 वल्मीकं मधुजालञ्च शुक्लपत्रे च चन्द्रमाः ।
 भिक्षाद्रव्यं नृपद्रव्यं स्तोकं स्तोकेन वर्धते ॥ ४१ ॥
 वज्राद्वज्रकृतं प्रणश्यति भयं श्रीः पद्मरागाद्भवेत् ।
 नानाकारमपि प्रशाम्यति विषं गारुत्मतादश्मनः ।
 एकैकं क्रियते प्रभावनिचयात् कर्मोति रत्नैः सदा
 पुंरत्नैर्मुहुः प्रमेयमहिमोद्वेनं किं साध्यते ॥ ४२ ॥
 अरण्यरुदितं कृतं स्वशरीरमुदत्तितं
 स्थलेऽजमवरोपितं सुचिरमूषरे वर्षितम् ।
 श्वपुच्छमवनामितं वधिरकर्णजापं कृतं
 कृतान्धमुखमण्डनायाऽधमो जनः सेवितः ॥ ४३ ॥
 अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य च सञ्चयम् ।
 अबन्धं दिवसं कुर्याद्द्वानाध्ययनकर्मभिः ॥ ४४ ॥
 उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।
 अपकारिषु यः साधुः स साधुः सङ्गिरुच्यते ॥ ४५ ॥
 आयात्रिभागतः कुर्याद्द्वयं धर्मपरो नरः ।
 एतदेव हि पाण्डित्यं यदायादल्पको व्ययः ॥ ४६ ॥
 वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां
 गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

अकुक्षिते कर्मणि यः प्रवर्त्तते
 निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ ४७ ॥
 वरं बिम्बप्राटश्यामनशनदृष्टार्त्तस्य मरणं
 वरं सर्पाकौर्णे दृष्टपिहितकूपे निपतनम् ।
 वरं भ्रान्तावर्त्ते गहनजलमध्ये विलयनं
 न शूलस्य भ्रंशो विपुलचरितस्य श्रुतवतः ॥ ४८ ॥

इति चाणक्य-राजनैतिशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

ददध्वं दानमनिशं माऽभुवन् कृपणा जनाः ।
 भाग्यक्षयेण क्षीयन्ते नोपभोगेन सम्पदः ॥ १ ॥
 कृपणस्य समो दाने न भूतो न भविष्यति ।
 अस्पृशन्नेव वित्तानि परेभ्यो यत्प्रयच्छति ॥ २ ॥
 चला विभूतिः क्षणभङ्गि यौवनं
 क्षतान्तदन्तान्तरवर्त्ति जीवनम् ।
 तथाप्यवज्ञा परलोकसाधने-
 प्वहो नृणां विस्मयकारि चेष्टितम् ॥ ३ ॥
 अर्थाः पादरजःसमा गिरिनदीवैगोपमं यौवनं
 मानुष्यं जललोलविन्दुचपलं फेनोपमं जीवनम् ।

धर्मं यो न करोति निखलमतिः स्वर्गार्गलोद्घाटनं
 पश्चात्तापहतो जरापरिणतः शोकाग्निना दह्यते ॥ ४ ॥
 देहि देहोति वदतो देहि देहोति याचतः ।
 एकमेव वचस्तत्र कियती सारफलाता ॥ ५ ॥
 न प्रदानैः क्षयं यान्ति नोपभोगेन सम्पदः ।
 पूर्वार्जितानामन्यत्र सुकृतानां क्षयं विना ॥ ६ ॥
 भान्यवान् जायतां पुत्रो मा शूरो मा च पण्डितः ।
 शूराश्च कृतविद्याश्च वने शुष्यन्ति मत्सृताः ॥ ७ ॥
 एते चापीन्द्रतुल्याः क्षितिपतितनया भीमसेनार्जुनाद्याः
 शूराः सत्यप्रतिज्ञा दिनकररुचयः केशवेनोपगूढाः ।
 ते दृष्टा पात्रहस्ता जगति कृपणवद् भैक्षचर्यानुयाताः
 कः शक्तो भालपट्टे विधिकरलिखितां कर्मलेखां प्रमार्ष्टुम् ॥ ८ ॥

क्रुद्धोऽपि कः कस्य करोति दोषं
 तुष्टोऽपि कः कस्य गुणं करोति ।
 स्वकर्मसूत्रैर्ग्रथिता हि सर्व्वे
 कर्त्ता करोतीति वृथाभिमानः ॥ ९ ॥
 यन्मनोरथगतेरगोचरं
 यत् स्पृशन्ति न गिरः कवेरपि ।
 स्वप्रवृत्तिरपि यत्र दुर्लभा
 हेलयेव विदधाति तद्विधिः ॥ १० ॥

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाग्योदरे
 विष्णुर्येन दशावतारनिचये क्षिप्तो महान् सङ्कटे ।
 रुद्रो येन पिनाकपाणिरनिशं भिक्षाचरः कल्पितः
 सूर्यो भ्राम्यति यद्वशेन गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ ११ ॥

दाता बलिर्याचनको मुरारिः,

दानं महौराजि मखस्य मध्ये ।

दातुः फलं बन्धनमेव दृष्टं

नमोऽस्तु देवाय यथेष्टकर्त्ते ॥ १२ ॥

माता यदि भवेत्तन्मोः पिता यदि जनाईनः ।

नार्थसम्प्रतिपत्तिः स्याद्विना प्राक् पुण्यकर्मणा ॥ १३ ॥

आसीमान्तान्निवर्त्तन्ते सुहृदः सङ्ग बन्धुभिः ।

सुक्तं दुष्कृतं वापि गच्छन्तमनुगच्छति ॥ १४ ॥

सहवर्द्धितयोर्नास्ति सम्बन्धः प्राणकाययोः ।

पुत्रमित्रकलत्रेषु सम्बन्धे तु कथैव का ? ॥ १५ ॥

नो तत्र कश्चिदनुयाति सुहृन्न बन्धुः

नार्थः प्रयत्ननिचितो न च भृत्यवर्गः ।

यस्मिन् क्षणे प्रियशतानि विसृज्य पुंसां

प्राणाः स्वकर्मफलभोगधनाः प्रयान्ति ॥ १६ ॥

लब्धं जन्म सह श्रिया स्वयमपि त्रैलोक्यभूषाकरः

स्थित्यर्थं शितिकण्ठमप्युपगतस्तेनापि मूर्द्धा धृतः ।

पूर्णः शीतकरस्तथापि जरति क्षीणं परं प्रत्यहं

प्रायः प्राक्तनकर्म एव बलवत्कस्योपकुर्वीत कः ? ॥ १७ ॥

उत्पतन्वन्तरीक्षं वा पातालं प्रविशन्तु वा ।

चरन्तु च दिशः सर्वा अदत्तं नोपलभ्यते ॥ १८ ॥

दुर्गं त्रिकुटः परिखा समुद्रो

रक्षांसि योधा धनदश्च भृत्यः ।

सञ्जीवनी यस्य मुखाग्रविद्या

स रावणः कालवशाद्विपन्नः ॥ १९ ॥

नेवान्तरीक्षे न समुद्रमध्ये

न पर्वतानां विवरप्रदेशे ।

नो वा स्वदेशे भुवि किञ्चिदस्ति

यत्र स्थितं कर्म न बाधते स्वम् ॥ २० ॥

नमस्यामो देवान्ननु हतविधेस्तेऽपि वशगाः

विधिवन्धः सोऽपि प्रतिनियतकर्मकफलदः ।

फलं कर्मायत्तं किममरगणैः किञ्च विधिना

नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ २१ ॥

पुराधीता च या विद्या पुरा दत्तञ्च यद्धनम् ।

पुरा कृतञ्च यत्कर्म ह्यग्रे धावति धावति ॥ २२ ॥

भवितव्यं भवत्येव कर्मणामेव निश्चयः ।

अभाव्यं न भवत्येव चित्ते किं सिद्ध्यसे वृथा ? ॥ २३ ॥

आगमिष्यन्ति ते भावा ये भावा मयि भाविनः ।

मया तेरनुगन्तव्यं न तेषामन्यतो गतिः ॥ २४ ॥

अघटितं घटनां नयति ध्रुवं

सुघटितं क्षणभङ्गुरचापलम् ।

जगदिदं कुरुते सचराचरं

विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ २५ ॥

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं

गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनम् ।

मतिमताञ्च विलोक्य दरिद्रतां

विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ २६ ॥

स एवाहं पार्थस्तदपि वरलब्धं धनुरिदं

त एवामी वाणाः प्रमथितसुरारातिप्लुतनाः ।

समस्ता वृष्णीनां हलधरमुखानां युवतयो
स्त्रियस्ते गोपालैर्विधिरथ बलीयान् पुरुषः ॥ २७ ॥

इयं कटी मत्तगजेन्द्रगामिनौ
विचित्रसिंहासनसंस्थिता सदा ।

अनेकरामाजनलालिता परं
विधेर्वशास्त्रैकवती प्रजार्थिनौ ॥ २८ ॥

सदृशे पुरुषत्वेऽपि करपादौ शिरोदरे ।

एकः प्रभुः परो दास इति देवं विजृम्भितम् ॥ २९ ॥

कर्म्याण्येव प्रधानानि न नक्षत्रं न वा ग्रहाः ।

वसिष्ठदत्तलग्नापि जानकी दुःखभागिनी ॥ ३० ॥

न पितुः कर्मणा पुत्रो न पिता पुत्रकर्मणा ।

स्वकृतेनैव सम्पत्तिं विपत्तिं चोपभुञ्जते ॥ ३१ ॥

कर्मजाः प्रभवन्त्येव यथाकालमुपद्रवाः ।

एतत् कष्टं यच्छत्रुः कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ ३२ ॥

अनिच्छन्नपि चित्तेन विदेशस्थोऽपि मानवः ।

स्वकर्मोत्पातवातेन नोयते यत्र तत् फलम् ॥ ३३ ॥

कर्मणा तत्त्वकारिण मनुष्यो यत्तु पुत्रिका ।

वासनारज्जुमाकृष्य सर्वकर्मसु चोदितः ॥ ३४ ॥

प्राग्दत्तमर्थं लभते मनुष्यो

दैवोऽपि तं वारयितुं न शक्तः ।

तस्मात् शोचामि न विस्मयो मे

यदस्मदीयं न हि तत् परेषाम् ॥ ३५ ॥

वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये

महाण्येव पवतमस्तके वा ।

सुप्तं प्रबुद्धं विषमस्थितं वा

रक्षन्ति कर्माणि पुरा कृतानि ॥ ६ ॥

न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।

यं हि रक्षितुमिच्छन्ति धिया संयोजयन्ति तम् ॥ ३७ ॥

धर्महेतोस्त्यजेदर्थं न धर्मन्त्वर्थकारणात् ।

इहैव हि त्यजत्यर्थो धर्मोऽमुत्रापि तिष्ठति ॥ ३८ ॥

अर्थार्थी यानि कष्टानि सहते क्षपणो जनः ।

तान्येव यदि धर्मार्थी न पुनः क्लेशभाग्भवेत् ॥ ३९ ॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं प्रशस्यते ।

योऽर्थे शुचिः स हि शुचिर्नृमृद्भारैः शुचिः शुचिः ॥ ४० ॥

सर्वभूतदया शौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

सत्यं शौचं मनःशौचं जलशौचन्तु पञ्चमम् ॥ ४१ ॥

न मृद्भारसहस्रेण नोदकुम्भशतेन च ।

पञ्चगव्यघटेर्वापि भावदुष्टो न शुद्ध्यति ॥ ४२ ॥

प्रसन्नचित्तः स्वयमेव तुष्यति

प्रभुः शिवश्चाङ्गदलप्रपूजनात् ।

न कोटिसौवर्णकुशेशयाच्चर्नात्

अशुद्धबुद्धिः शरदां शतैरपि ॥ ४३ ॥

न काष्ठे विद्यते देवो न पाषाणे न मृन्मये ।

भावेषु विद्यते देवस्तस्माद्भावो हि कारणम् ॥ ४४ ॥

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।

विद्या तपश्च कौत्सिञ्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ४५ ॥

न प्रहृष्यति सम्मानैर्नाविमानैः प्रकुप्यते ।

गङ्गोदकमिवाक्षय्यो यः सः पण्डित उच्यते ॥ ४६ ॥

दरिद्रस्य मनुष्यस्य प्राज्ञस्यायतिदर्शिनः ।
 हितमप्युचितं वाक्यमवलम्बेन गृह्यते ॥ ४७ ॥
 कचिद्भूमौ शीते कचिदपि च पथ्यङ्कशयने
 कचिच्छाकाहारी कचिदपि च मांसोदनरुचिः ।
 कचिक्लान्याशाली कचिदपि विचित्रास्त्रधरो
 मनस्वी कार्यार्थी गणयति न दुःखं न च सुखम् ॥ ४८ ॥
 जिह्वे ! वदसि निःस्नेहं मधुरं किं न भाषसे ।
 मधुरं वद कल्याणि ! लोकोऽयं मधुरप्रियः ॥ ४९ ॥
 किं किं नोपकृतं तेन किं न दत्तं महात्मना ।
 प्रियं प्रसन्नवक्त्रेण प्रथमं येन भाषितम् ॥ ५० ॥
 वाक्ये वयसि यः शान्तः स शान्त इति कथ्यते ।
 धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ॥ ५१ ॥
 बाल एवाचरेद्धर्ममनित्यं खलु जीवितम् ।
 फलानामिव पक्वानां शश्वत्पतनतो भयम् ॥ ५२ ॥
 पश्य धर्मस्य माहात्म्यं क्रियमाणस्य नित्यशः ।
 आत्मनः कुरुते श्रेयो लोकस्य भवति प्रियः ॥ ५३ ॥
 यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ ।
 समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ ५४ ॥
 न मन्त्रेण न वीर्येण न धिया पौरुषेण च ।
 अलभ्यं लभते जन्तुस्तत्र का परिदेवना ॥ ५५ ॥
 सम्भूतः पञ्चधा कायो यदि पञ्चत्वमाप्नुयात् ।
 कर्मभिः स्वात्मचरितैस्तत्र का परिदेवना ॥ ५६ ॥
 यौवनं जरया यस्तमारोग्यं व्याधिपीडितम् ।
 मृत्युर्गसति भूतानि किं धीर इव भाषसे ? ॥ ५७ ॥

इच्छन्ति केचिन्नरकेषु वासं

नेच्छन्ति केचिन्नरकेषु वासम् ।

श्रेयो हि तस्मान्नरकं विशिष्टं

न गर्भवासात् परमं हि दुःखम् ॥ ५८ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत !

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ५९ ॥

एकस्वार्थप्रयत्नानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।

एकश्चेत्त्वरितं याति तत्र का परिदेवना ॥ ६० ॥

एकविंशतिर्निर्दिष्टा नरकाः शास्त्रपारगैः ।

गर्भवाससमोपे ते कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६१ ॥

श्रोतमुष्णं क्षुधा तृष्णा गर्भवासेषु दारुणाः ।

गर्भवासादृते नान्यत् कष्टात् कष्टतरं महत् ॥ ६२ ॥

कामः क्रोधस्तथा लोभो देहे तिष्ठन्ति तत्कराः ।

ते मुष्णन्ति जगत् सर्वं तस्माज्जागृत जागृत ॥ ६३ ॥

यो हि मानुष्यमासाद्य कर्मभूमिं सुदुर्लभाम् ।

न करोत्यात्मनः श्रेयः स पश्चात् परितप्यते ॥ ६४ ॥

मातुर्गर्भपरिभ्रष्टो मग्नः संसारसागरे ।

दुःखेन लभते जन्म मानुष्ये च पुनः पुनः ॥ ६५ ॥

एकवृत्ते यथा रात्रौ नानापद्मिसमागमः ।

प्रातर्देश दिशो यान्ति तद्वद्भूतसमागमः ॥ ६६ ॥

दुःखं परं बालकचेष्टितञ्च

मध्यं हि चान्तं जरया निरस्तम् ।

एतानि दुःखानि बह्विनि लोके

चित्राणि संस्मृत्य न किञ्चिदिष्टम् ॥ ६७ ॥

दृष्टा बालकचेष्टा यौवनदर्पोऽथ वृद्धवैराग्यम् ।
 सापि गता सोऽपि गतस्तदपि गतं स्वप्नमायियम् ॥ ६८ ॥
 अहो भार्या अहो पुत्रः अहो आत्मा अहो सुखम् !
 अहो माता अहो भ्राता पश्य मायाविमोहितम् ॥ ६९ ॥
 कस्य माता कस्य पिता कस्य बन्धुमहामुने !
 विभ्रमश्च स्मृतिभ्रंशात्तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ ७० ॥

अर्थं धिगस्तु बहुवैरिकरं नराणां
 राज्यं धिगस्तु भयदं बहु चिन्तनीयम् ।
 स्वर्गं धिगस्तु पुनरागमनप्रवृत्तिं
 धिग् धिक् शरीरमपि रोगसमाश्रयञ्च ॥ ७१ ॥
 बीजं पिता क्षेत्रमहो जनित्री
 वर्षाणि कर्माणि शुभाशुभानि ।
 भूतानि पश्य प्रतिमानि लोके
 जातानि यातानि च तानि तानि ॥ ७२ ॥

आधूमाह्निवर्त्तन्ते सुहृदो बान्धवैः सह ।
 येन तत् सह गन्तव्यं तत् कर्म सुकृतं कुरु ॥ ७३ ॥
 गृहादर्थानि निवर्त्तन्ते श्मशानाग्निचबान्धवाः ।
 येन तत् सह गन्तव्यं तत् कर्म सुकृतं कुरु ॥ ७४ ॥
 अज्ञानवरषण्डेन प्रसुप्तो नरगर्दभः ।
 कः समर्थः प्रबोद्धुं तं ज्ञानमेरीशतेरपि ॥ ७५ ॥
 मनोरथः पिता नित्यं धृतिर्माता श्रुतिः सखा ।
 व्यवसायश्च मे भ्राता इत्येते मम बान्धवाः ॥ ७६ ॥
 प्रातर्मूर्त्तपूरीषाभ्यां मध्याह्ने क्षुत्पिपासयोः ।
 तृप्ताः कामेन बाध्यन्ते निद्रया निशि जन्तवः ॥ ७७ ॥

पुरन्दरसहस्राणि चक्रवर्त्तिशतानि च ।
 प्रवासितानि कालेन प्रदीप इव वायुना ॥ ७८ ॥
 अन्नानेनाहतो लोको लोभेन च वशीकृतः ।
 सङ्गेन बहुभिर्नष्टस्तेन स्वर्गं न गच्छति ॥ ७९ ॥
 गृहेऽप्यर्थान् परिस्थाप्य श्मशाने मितबान्धवान् ।
 नग्नश्च रिक्तहस्तश्च प्रयाति मूर्षितो यथा ॥ ८० ॥
 जरा व्याधश्च मृत्युश्च यदि न स्यादिदं त्रयम् ।
 तदा संसारभोगेऽस्मिन् कामं राजतु मे मनः ॥ ८१ ॥
 अहीन्द्रान् पातालाद्विषमिव निमज्ज्योद्धरति यः
 य आरुह्य स्वर्गं कवलयति सेन्द्रान् सुरगणान् ।
 महीं भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा रघुनलनृपा येन विजिताः
 स मृत्युः कालं न क्षमत इति मा कार्ष्ण मनसि ॥ ८२ ॥
 न बालेषु स्नेहं वहति न जरत्स्वादरनवं
 न दाक्षिण्यच्छाया युवतिषु न शास्त्रेषु करुणा ।
 य एवं निस्सीमा तरुणहृदयः पौनर्काठिनः
 स मृत्युः कालं न क्षमत इति मा कार्ष्ण मनसि ॥ ८३ ॥
 परिहर मनसा सुवर्णचिन्तां
 कुरु हरिपूजनमेव सारम् ।
 यमभटकरपतितानां नराणां
 भवति न हेमशतैः क्षणं विमुक्तिः ॥ ८४ ॥
 नासातो निर्गतस्थापि श्वासस्य च महामुने !
 प्रवेशे प्रत्ययो नास्ति प्रातरागमनं कुतः ? ॥ ८५ ॥
 अरे ! वद हरेर्नाम क्षेमधाम क्षणे क्षणे ।
 वह्निर्निर्याति निःश्वासो विश्वासः को निवर्त्तने ॥ ८६ ॥

न प्राप्तकालो म्रियते विद्वः शरशतैरपि ।
 कुशाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ८७ ॥
 लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति ।
 प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति दुःखानि च सुखानि च ॥ ८८ ॥
 अप्राथितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।
 सुखान्यपि तथा मन्ये देवमन्त्रातिरिच्यते ॥ ८९ ॥
 अशोच्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
 स्वयं स्वकाले पच्यन्ते तथा कर्माणि देहिनाम् ॥ ९० ॥
 नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
 विद्या सहस्रगुणितापि न वाग्विशुद्धिः ।
 भाग्यानि पूर्वतपसा खलु सञ्चितानि
 काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥ ९१ ॥
 न भवेद्दुर्विपाकेऽपि प्रलयः समयं विना ।
 प्रसूनमप्यसृन् हन्ति जन्तोः प्राप्तावधेः पुनः ॥ ९२ ॥
 किं वा कुलेन विपुलेन गुणैश्च तैस्तैः
 शीर्ष्येण कृत्यमिह नास्ति न च श्रुतेन ।
 कर्माणि पूर्वविहितानि फलन्ति काले
 देवेन यानि लिखितानि ललाटपट्टे ॥ ९३ ॥
 यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
 तथा पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुविन्दति ॥ ९४ ॥
 खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।
 आत्मनो विल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ९५ ॥
 पानीयं वा निरायासं स्वादन्नं वा भयोत्तरम् ।
 विचार्य खलु पश्यामि पानीयं निर्भयं सुखम् ॥ ९६ ॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
 एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ६७ ॥
 सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखम् ।
 सुखं दुःखं मनुष्याणाञ्चक्रवत् परिवर्तते ॥ ६८ ॥
 शशिनि खलु कलङ्कः कण्टकं पद्मनाले
 युवतिकुचनिपातः पक्वता केशजाले ।
 उदधिजलमपेयं पण्डिते निर्बलत्वं
 वयसि धववियोगो निर्विवेको विधाता ॥ ६९ ॥

इति चाणक्य-राजनौतिशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

— —

सप्तमोऽध्यायः

न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्विपुः ।
 अवस्थातः प्रजायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ १ ॥
 शोकारातिभयत्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम् ।
 केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥ २ ॥
 न मातापितृदारेषु क्षोदरेषु न बन्धुषु ।
 विस्रम्भस्तादृशः पुंसां यादृङ्मित्रे निरन्तरम् ॥ ३ ॥
 मित्राणि तानि विषमेषु भवन्ति यानि
 ते पण्डिता जगति ये पुरुषान्तरज्ञाः ।
 त्यागी स यः क्लेशधनोपि हि संविभागी
 कार्यं विना भवति यः स परोपकारः ॥ ४ ॥

त्यजेन्मालासमं मित्रं त्यजेन्मित्रं तुलासमम् ।
 त्यजेन्नेरुसमं मित्रं ग्राह्यं मित्रं महौसमम् ॥ ५ ॥
 सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणिनि कलत्रे प्रभौ विशेषज्ञे ।
 विश्राम्यतौव हृदयं दुःखस्य निवेदनं कृत्वा ॥ ६ ॥
 यदीच्छेच्छाश्वतीं प्रीतिं त्रीन् दोषान् परिवर्जयेत् ।
 द्यूतमर्थप्रयोगञ्च तं विना दारदर्शनम् ॥ ७ ॥
 शतात् स्थाद्विकलो मित्रं सहस्रादपि केकरः ।
 काणः शतसहस्राद्वा मन्दश्मश्रुर्न कस्यचित् ॥ ८ ॥
 मात्रा स्रस्त्रा दुहित्वा वा न विविक्तासनो वसेत् ।
 बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ ९ ॥
 अतिचण्डानिलोद्भूततरङ्गस्य महोदधेः ।
 शक्यते प्रसभं रोधो नानुरक्तस्य चेतसः ॥ १० ॥
 नवनीतोपमा वाणो करुणा कोमलं मनः ।
 एकबीजप्रजातानां भवत्यवनतं शिरः ॥ ११ ॥
 अग्निरापः स्त्रियो मूर्खः सेना राजकुलं तथा ।
 संयोगसेवनाभ्याञ्च सद्यः प्राणहराणि षट् ॥ १२ ॥

न जारजातस्य ललाटशृङ्गं

न सत्कलीनस्य करेऽस्ति पद्मम् ।

यदा यदा मुञ्चति दुष्टवाक्यं

तदा तदा पश्यति जारजातम् ॥ १३ ॥

अत्यासन्ना विनाशाय दूरस्था न फलप्रदाः ।

सेव्या मध्यमभावेन राजा वज्रिर्गुरुः स्त्रियः ॥ १४ ॥

पराधीना निद्रा परपुरुषचित्तानुसरणं

सुदा शून्यं हास्यं रुदितमपि शोकेन रहितम् ।

पणे न्यस्तः कायः करजदशनैर्भिन्नवपुषाम्
 अहो कष्टा वृत्तिर्जगति गणिकानां बहुभया ॥ १५ ॥
 किञ्चित् यदि शब्दशास्त्रकुशलो विप्रो भवेत् पण्डितः
 किञ्चित् यदि दण्डनौतिनिपुणो राजा भवेद् धार्मिकः ।
 तच्चित्रं यदि रूपयौवनवती साध्वी भवेदङ्गना
 तच्चित्रं यदि निर्द्वन्द्वोऽपि पुरुषः पापं न कुर्यात् क्वचित् ॥ १६ ॥
 नात्मच्छिद्रं परे दद्यात् परच्छिद्राणि लक्षयेत् ।
 गूहेत् कूर्मं इवाङ्गानि परभावं परीक्षयेत् ॥ १७ ॥
 पातालतलवासी च वारिप्राकारनिष्ठतः ।
 यदि न स्वाङ्करोद्भेदो विषः केनोपलभ्यते ॥ १८ ॥
 शङ्कनो यो हि सौमित्रे ! विश्वस्तोऽपि विभीषणः ।
 यस्य न स्वजनप्रोतिः कुतस्तस्य परे जने ॥ १९ ॥
 न तथा बाधते शत्रुः कृतवैरोऽपि राघव !
 यथा भिनत्ति मर्माणि तीक्ष्णः स्वजनकण्टकः ॥ २० ॥
 न तावदन्यजातीयश्चिनत्ति परशुस्तरम् ।
 न यावत्तरुजातीयं वृन्तं तत्र निबध्यते ॥ २१ ॥
 कोकिलानां स्वरो रूपं लज्जा रूपं कुलस्त्रियः ।
 विद्यायाः पटुता रूपं रूपं मूर्खस्य मौनता ॥ २२ ॥
 कोकिलस्य स्वरो रूपं नारीरूपं पतिव्रतम् ।
 विद्या रूपं कुरुपाणां क्षमा रूपं तपस्विनाम् ॥ २३ ॥
 न विश्वसेदमिच्छ मित्रञ्चापि न विश्वसेत् ।
 कदाचित्कपितं मित्रं सर्वं गुह्यं प्रकाशयेत् ॥ २४ ॥
 न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निवृन्तति ॥ २५ ॥

पठनाच्च तपस्वी च शूरश्चाप्यकृतव्रणः ।

मध्यमा स्त्री सती चेति राजन् न अद्दधाम्यहम् ॥ २६ ॥

शास्त्रेण मितं कपटेन धर्मं

परोपतापेन समृद्धिभारम् ।

सुखेन विद्यां पुरुषेण नारीं

वाञ्छन्ति ये नूनमपण्डितास्ते ॥ २७ ॥

क्षुद्रुत्पतनजन्मासु स्थानादायुः प्रकुप्यते ।

अतस्तप्राप्तये कुर्याज्जोवोत्तिष्ठाद्भ्रूलिध्वनीन् ॥ २८ ॥

न विश्वसेत्पूर्वपराजितस्य

शत्रोश्च मित्रत्वमुपागतस्य ।

दग्धां गुहां पश्य उलूकपूर्णां

काकप्रलोनेन हुताशनेन ॥ २९ ॥

वृद्धां स्त्रियं नवं मद्यं शुष्कमांसाद्रमूलकम् ।

रात्रौ वारि दिवा स्वप्नं विषवत् परिवर्जयेत् ॥ ३० ॥

विषं वेश्म दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणो विषम् ।

अशिक्षिता विषं विद्याऽप्यजोर्णं भोजनं विषम् ॥ ३१ ॥

प्रियं गीतमकण्ठस्य वृद्धस्य तरुणो प्रिया ।

प्रियं दानं दरिद्रस्य नीचस्थोच्चासनं प्रियम् ॥ ३२ ॥

बालातपः पर्वणि मेथुनञ्च

श्मशानधूमो मठभोजनञ्च ॥

रजस्वलावस्त्रनिरीक्षणञ्च

सुदीप्तमप्यायुरभिद्रवन्ति ॥ ३३ ॥

शुष्कां मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।

प्रभाते मेथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥ ३४ ॥

सद्यः पक्वं घृतं द्राक्षा बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
 उष्णोदकं तरुच्छाया सद्यः प्राणकाराणि षट् ॥ ३५ ॥
 सद्यो बलकराण्याहुः स्नानं क्षीराशनं पयः ।
 सद्या बलहराण्याहुराधानं मैथुनं जरा ॥ ३६ ॥
 भूगृहं वरनारी च कार्पासं नागजं जलम् ।
 शीतकाले भवेदुष्णमुष्णकाले च शीतलम् ॥ ३७ ॥
 शुष्कं मांसं पयो मीनं भार्यामित्रसुतैः सह ।
 न भक्षयेत् प्रियैर्जातु वियोगं कुरुते क्षणात् ॥ ३८ ॥

कुचेलिनं दन्तमलोपधारिणं
 महाशनं निष्ठुरवाक्यभाषणम् ।
 सूर्योदये चास्तमये च शायिनं

जहाति लक्ष्मीरपि चक्रधारिणम् ॥ ३९ ॥

चत्वारि घोररूपाणि सन्ध्याकाले परित्यजेत् ।
 आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायश्च विवर्जयेत् ॥ ४० ॥
 आहाराल्जायते व्याधिर्मूढगर्भश्च मैथुनात् ।
 अलक्ष्मीः शयनाच्चेव स्वाध्यायादायुषः क्षयः ॥ ४१ ॥
 सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।
 चत्वारि तस्य नश्यन्ति ह्यायुर्विद्या यशो बलम् ॥ ४२ ॥
 मिथ्याच्छेदस्तृणाणां क्षितिनखलिखनं पादयोरल्पपूजा
 दन्तानामल्पशौचं वसनमलिनता रूक्षता मूर्खजनानाम् ।
 सन्ध्यायां वज्रसेवा शिरसि विकषणं संहताभ्यां कराभ्यां
 स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं हरति धनपतेः केशवस्थापि लक्ष्मीम् ॥ ४३ ॥
 स्नानं नाम मनःप्रसादजननं दुःस्वप्नविध्वंसनं
 शौचस्यायतनं मलापहरणं संवर्धनं तेजसः ।

रूपोद्योतकरं रिपुप्रमथनं कामाग्निसन्दोषनं
नारीणाञ्च मनोहरं अमहरं स्नाने दशैते गुणाः ॥ ४४ ॥

ताम्बूलं कटुतिक्तमिश्रमधुरं चारं कषायान्वितं
पित्तघ्नं कफनाशनं कृमिहरं दुर्गन्धिनिर्नाशनम् ।
वक्तृस्याभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसन्दोषनं
ताम्बूलस्य सखे । त्रयोदशगुणाः स्वर्गेऽपि तद्बलं भम् ॥ ४५ ॥

कामं प्रदोषयति रूपमभिव्यनक्ति

सौभाग्यमावहति वक्तृसुगन्धिताञ्च ।

श्लेष्मः करोति कफजांश्च निहन्ति रोगान्

ताम्बूलमेव स्वपरांश्च गुणान् करोति ॥ ४६ ॥

शिरः सुधौतं चरणौ सुनिर्मलौ

वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।

अनग्नशायित्वमपर्वमैथनं

चिरप्रणष्टां श्रियमानयन्ति षट् । ४७ ॥

येन केन हि पुष्पेण पाण्डुरेण विशेषतः ।

शिरसा धार्यमाणेन ह्यलक्ष्मोः प्रतिहन्यते ॥ ४८ ॥

दीपस्य पश्चिमच्छाया ह्याया शय्यासनस्य च ।

रजकस्य च यत् क्षेत्रमलक्ष्मोस्तत्र तिष्ठति ॥ ४९ ॥

गजाश्वरथधान्यानां गवामपि रजः शुभम् ।

अशुभन्तु विजानोयात् खरोद्गमहिषोरजः ॥ ५० ॥

गवां रजो धान्यरजः पुच्छस्याङ्गगतं रजः ।

रजांस्तेतानि पुण्यानि पापमेभिः प्रणश्यति ॥ ५१ ॥

अजाविगर्हभोद्गणां मार्जारमूषिकस्य च ।

रजांस्तेतानि पापानि सर्वतः परिव्रजयेत् ॥ ५२ ॥

शूर्पवात-नखाग्राम्ब-स्नानवस्त्रच्युतोदकम् ।

शिवनिर्माल्य-केशाम्बु पुण्ड्रं हन्ति पुराकृतम् ॥ ५३ ॥

वैरिणा सह सन्धाय विश्वस्तो यः स्वपेत् स्वयम् ।

स वृक्षाग्रे कृतस्वप्नः पतितः प्रतिबुध्यते ॥ ५४ ॥

य एव राजन् ! मृदुमन्दभाषो

स एव दूरात् परिवञ्जनैयः ।

अभ्राह्मिमुक्तस्य दिवाकरस्य

मरीचयस्तीक्ष्णतरा भवन्ति ॥ ५५ ॥

मृदुनैव मृदुं हन्ति मृदुना हन्ति दारुणम् ।

नासाध्यं मृदुना किञ्चित् तस्मात् तोक्ष्णात् परो मृदुः ॥ ५६ ॥

क्षमाबलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ।

क्षमावशोक्तो लोकः क्षमया किं न साध्यते ? ॥ ५७ ॥

नात्यन्तसरलैर्भाष्यं गत्वा पश्य वने तरुन् ।

क्षिद्यन्ते सरलास्तत्र कुब्जाः सन्ति पदे पदे ॥ ५८ ॥

क्षुरस्नानप्रयाणेषु नववस्त्रादिसङ्गमे ।

नक्षत्रग्रहमाङ्गल्यमुपेक्षेत विचक्षणः ॥ ५९ ॥

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा

सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ

प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ६० ॥

गजतुरगशतैः प्रयान्तु मूर्खाः

धनहीना विबुधाः प्रयान्तु पद्भ्याम् ।

गिरिशिखरगतापि काकपंक्तिः

पुलिनगतैर्न समेति राजहंसेः ॥ ६१ ॥

यद्वित्ताख्या प्रखलपुरुषाः साधवो वित्तहीनाः
 नास्मिन्नर्थे वचनपटुभिर्निन्दनीया खलु श्रौः ।
 वित्तभ्रष्टो गणयति समान् कस्तुणेनापि मूर्खान्
 विद्वांसस्तु प्रकृतिसुभगाः कस्य नाभ्यर्हणीयाः ? ॥ ६२ ॥
 नित्यं प्रमुदिता मूर्खा ज्ञानविज्ञानवर्जिताः !
 पण्डिता नित्यशोकार्था ज्ञानाङ्कुशवशीकृताः ॥ ६३ ॥
 अपात्रे रमते नारो गिरौ वर्षति वासवः ।
 खलमाश्रयते लक्ष्मीः प्राज्ञः प्रायेण निर्धनः ॥ ६४ ॥
 लक्ष्मीर्लक्षणहीनेऽस्ति जातिहीने सरस्वती ।
 अपात्रे रमते नारो गिरौ वर्षति वासवः ॥ ६५ ॥
 विधेः कन्यायुग्मं सुगतिरपरा दुर्गतिरभूत्
 तयोराद्यं मोहात् कुलगुणविहीनाय स ददौ ।
 ततः पश्चात्तापादिव तदनुजां दातुमधुना
 कुलीनं विद्वांसं वरमिह वरिष्ठं वरयते ॥ ६६ ॥
 षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णोऽपि धार्यते ।
 द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माऽप्यन्तं न गच्छति ॥ ६७ ॥
 तथा गवा किं क्रियते या न दोम्ब्री न गर्भिणी ।
 कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ? ॥ ६८ ॥
 एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन साधुना ।
 कुलमुद्गासते सर्व्वं चन्द्रेण गगनं यथा ॥ ६९ ॥
 मूषिको गृहजातोऽपि हन्तव्योऽनुपकारकः ।
 घृतप्रदानैर्माज्जारो हितकृत् प्रार्थ्यतेऽन्यतः ॥ ७० ॥

वीणा वंशश्चन्दनं चन्द्रभासः

चन्द्रभासा यौवनस्था रमण्याः ।

नैतद्रम्यं क्षुत्पिपासातुराणां

सर्वारम्भास्तण्डुलप्रस्थमूलाः ॥ ७१ ॥

अणुः पूर्वं बृहत्पञ्चाङ्गवत्यार्येण सङ्गतिः ।

विपरीतमनार्येण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ७२ ॥

एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।

वनमाभासते सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ ७३ ॥

वरमेको गुणो पुत्रो निर्गुणेन शतेन किम् ?

एकचन्द्रस्तमो हन्ति न च तारासहस्रशः ॥ ७४ ॥

केचिन्मृगमुखा व्याघ्राः केचिद्व्याघ्रमुखा मृगाः ।

तत् स्वरूपविपर्यस्तादिष्व्वासो ह्यापदां पदम् ॥ ७५ ॥

द्विषन्तो पितरौ मन्ये पुत्रो याभ्यां न पाठितः ।

न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये वको यथा ॥ ७६ ॥

लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।

षोडशे वत्सरे प्राप्ते पुत्रे मित्रवदाचरेत् ॥ ७७ ॥

जायमानो हरेद्वारान् वर्द्धमानो हरेच्छ्रियम् ।

मित्रियमाणो हरेत्प्राणान् नास्ति पुत्रसमो रिपुः ॥ ७८ ॥

पुत्रः स्यादिति दुःखिनः सति सुते तस्यामयैर्दुःखिन

स्तद्वस्त्राशनचिन्तयाऽप्यसुखिनस्तन्नोर्ष्यतो दुःखिनः ।

जीवेदित्यपि दुःखिनो यदि मृतः प्राणान्तकं दुःखिनः

पुत्रव्याजमुपागतो रिपुरसौ मा जायतां कस्यचित् ॥ ७९ ॥

यस्य पुत्रा न विद्वांसो न शूरा न च धार्मिकाः ।

सान्धकारं कुलं तस्य नष्टचन्द्रेव शर्व्वरो ॥ ८० ॥

निशायां दीपकचन्द्रः प्रभाते दीपको रविः ।

पृथिव्यां दीपको राजा सुपुत्रः कुलदीपकः ॥ ८१ ॥

एतदेवायुषः सारं निसर्गक्षणेभङ्गिनः ।

स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च यदयन्त्रितमास्यते ॥ ८२ ॥

विभ्रयादनुजान् सर्वान् ज्येष्ठभ्राता यथा पिता ।

पुत्रवदनुवर्त्तरन् कनिष्ठा अग्रजन्मनः ॥ ८३ ॥

सङ्घातः श्रेयसो मूलं स्वजनस्य विशेषतः ।

तुषमात्रे पृथग्भिन्ने तण्डुलं न प्ररोहति ॥ ८४ ॥

बह्वनामप्यसाराणां समवायो हि दुःसहः ।

तृणैराविष्कृता रज्जुस्तया हस्त्यपि बध्यते ॥ ८५ ॥

अपहृत्य परस्वार्थं तेन धर्मं करोति यः ।

स दाता नरकं याति यस्वार्थस्तस्य तत्फलम् ॥ ८६ ॥

देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।

तद्धनं कुलनाशाय भवेदात्मवधाय च ॥ ८७ ॥

न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।

विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकान् ॥ ८८ ॥

ब्रह्मघ्ने च सुरापे च स्तने च गुरुतल्पगे ।

निष्कृतिर्विद्यते राजन् कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ ८९ ॥

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य पिशुनस्य च ।

चतुर्णां वयमित्येषां निष्कृतिं नैव शुश्रुम ॥ ९० ॥

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोपि सहायताम् ।

अपस्थानन्तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥ ९१ ॥

ब्रह्महा वृत्तिहा चैव द्वावेतौ तुलया धृतौ ।

ब्रह्महा मुच्यते कल्पेर्वृत्तिहा न तु मुच्यते ॥ ९२ ॥

नाश्रन्ति पितरः पिण्डं नाश्रन्ति वृषलोपतेः ।

स्त्रीजितस्य च नाश्रन्ति यस्योपगृहिणी गृहे ॥ ९३ ॥

मरणायेव जायन्ते म्रियन्ते जन्मने पुनः ।

न परात्मोपकाराय दृष्टानीवेतरे जनाः ॥ ८४ ॥

तण्डुलाः स्वर्णवद् यत्र ब्रोहयो यत्र रत्नवत् ।

पक्कान्नं भस्मवद्यत्र तत्र शक्र ! वसाम्यहम् ॥ ८५ ॥

वाजिनो यत्र तत्राहं यत्राहं तत्र वाजिनः ।

न ते यत्र न तत्राहं नाहं यत्र न तत्र ते ॥ ८६ ॥

चित्तायत्तं धातुबह्वं शरीरं

चित्ते नष्टे धातवो यान्ति नाशम् ।

तस्माच्चित्तं सर्वतो रक्षणीयं

सुखे चित्ते बुद्धयः सम्भवन्ति ॥ ८७ ॥

आहारार्थं कर्म कुर्यादनिन्द्यं

कुर्यात्तच्च प्राणसन्धारणार्थम् ।

प्राणा धार्या तत्त्वविज्ञानहेतो

स्तत्त्वं ज्ञेयं येन भूयो न जन्म ॥ ८८ ॥

इति चाणक्य-राजनोतिशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

—

अष्टमोऽध्यायः

धर्मः प्रव्रजितस्तपः प्रचलितं सत्यञ्च दूरङ्गतं

पृथ्वी मन्दफला जनाः कपटिनो रौद्रे स्थिता ब्राह्मणाः ।

राजा दण्डकरो विचाररहितः पुत्राः पितुर्द्वेषिणो

भार्या भर्तृविरोधिनी कलियुगे धन्या नरा ये सृताः ॥ १ ॥

देशस्तस्करदूषितो गतष्टणो राजा दया दुर्जने-
 ष्वायासः खजनेषु दुर्नयरतो लोको भयञ्चाध्वनि ।
 मित्रं छिद्ररतं गुणेष्वगुणता क्रूरे धनं बान्धवाः
 निःस्नेहा वत वञ्चनापि तनये स्वास्थ्यं शरीरे कुतः ? ॥ २ ॥
 बुद्धिः पोरुषमार्जवं गुणरतिर्विद्या कुलं सेवनं
 कालेऽस्मिन् विकलत्वमेव सकलं ह्येतत् पुरः स्वामिनाम् ।
 यो दोषः कुरुते परस्य सुखरं धीरस्य यो रोधको
 यः पापद्रविणस्य वर्द्धनकरस्तेषां भवेत् सः प्रियः ॥ ३ ॥
 अतिक्रान्तः कालः सुचरितशतामोदसुभगो
 गताः शुक्ला धर्मा नवनलिनसूत्रांशुतनुताम् ।
 परिस्नानः प्रायो बुधजनकथासारनिपुणो
 निरानन्दं जातं जगदिदमतीतोत्सवमिव ॥ ४ ॥
 धन्यास्ते ये न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ।
 परचित्तरतां नारीं पुत्रञ्च व्यसने स्थितम् ॥ ५ ॥
 परान्नं परवस्त्रञ्च परशय्यां परस्त्रियम् ।
 परवादं परद्रव्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥
 खण्डं खण्डञ्च पाण्डित्यं क्रयक्रोतञ्च मैथुनम् ।
 भोजनञ्च परायत्तं तिस्रः पुंसां विडम्बनाः ॥ ७ ॥
 आसनाच्छयनाच्चैव संजल्पात् सहभोजनात् ।
 पुंसां संक्रमते पापं घटाह्वटमिवोदकम् ॥ ८ ॥
 अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ।
 असम्भोगश्च नारीनां वस्त्रस्याक्षालनं जरा ॥ ९ ॥
 दुर्जनाः कलिमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति साधवः ।
 उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥ १० ॥

मानो हि मूलमर्थस्य माने स्नाने धनेन किम् ।

महतो मानहीनस्य जीवनान्मरणं वरम् ॥ ११ ॥

अतिदानादलिवद्धो ह्यतिमानात् सुयोधनः ।

अति कामाद्दृश्योवो ह्यति सर्वत्र गर्हितः ॥ १२ ॥

नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते वने ।

विक्रमार्जितसत्त्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ १३ ॥

वणिक् प्रमादो भृतकश्च मानी

भिक्षुर्विलासो विधनश्च कामी ।

वेष्ट्याङ्गना चाप्रियवादिनी च

प्रजापतेर्दुश्चरितानि पञ्च ॥ १४ ॥

दाता दरिद्रः सधनश्च लोभी

सेव्यः कदर्थ्यस्तनयोऽविधेयः ।

परोपकाराभिरतस्य मृत्युः

प्रजापतेर्दुश्चरितानि पञ्च ॥ १५ ॥

कान्तावियोगः स्वजनापमानः

कन्या विशीला स्वजनस्य सेवा ।

दरिद्रभावात् प्रविमुक्तमित्रं

विनाग्निना पञ्च दहन्ति तीव्रम् ॥ १६ ॥

वश्याः सुता वित्तकरो च विद्या

धर्म्या कथा सज्जनसङ्गतिश्च ।

दृष्टा च भार्या वशवर्त्तिनौ च

दुःखस्य मूलोद्भरणानि पञ्च ॥ १७ ॥

कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग-

मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च ।

एकः प्रमादो स कथं न वध्यो

यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥ १८ ॥

विमाननं दुश्चरितानुकोत्तनं कथाभिघातो वचनेषु विस्मयः ।

अदृष्टदानं कृतपूर्वनाशनं विरक्तभावस्य नरस्य लक्षणम् ॥ १९ ॥

स्निग्धं पश्यति सुस्मितं कथयति स्नेहात् करेण स्पृशन्

भोक्तुं नेच्छसि पार्श्वतो विवृणुते कर्तव्यमन्तर्गतम् ।

दोषान् संवृणुते गुणान् कथयते नो याचिते खिद्यते

शंसामिव परोक्षमाचरति यत् स्नेहस्य तल्लक्षणम् ॥ २० ॥

अधीरः कर्कशस्तव्यः कुचेलः स्वयमागतः ।

एते पञ्च न पूज्यन्ते बृहस्पतिसमा अपि ॥ २१ ॥

पर्वतारोहणे तोये गोकुले श्वानविग्रहे ।

पतितस्य समुत्थाने यष्टेः पञ्च गुणाः स्मृताः ॥ २२ ॥

अभ्रच्छाया खलप्रीतिर्वेश्यारागो विभूतयः ।

महीभुजां प्रसादश्च पद्भ्यते चञ्चलाः स्मृताः ॥ २३ ॥

अजायुद्धं द्विजयाद्धं प्रभाते मेघडम्बरम् ।

दम्पत्योः कलहश्चैव क्षणमेकं भविष्यति ॥ २४ ॥

अस्थिरं जोषितं लोके योवनं धनमस्थिरम् ।

अस्थिरं पुत्रदारादि धर्मः कीर्तिर्यशः स्थिरम् ॥ २५ ॥

दानमर्थादृतं वाक्यात् कीर्तिधर्मौ च चेतसः ।

देहात् परोपकारश्च संसारात् सारमुद्धरेत् ॥ २६ ॥

भूतजोषितमत्यल्पं रात्रिस्तस्यार्द्धहारिणी ।

व्याधिशोकजरायासेरर्द्धस्तदपि निष्फलम् ॥ २७ ॥

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्र्या तदर्द्धं हृतं

तस्यार्द्धस्य च किञ्चिदेव जरया वान्येन किञ्चिद् हृतम् ।

किञ्चिद्वाधिवियोगदुःखमरणैर्भूपालसेवादिभि-

नष्टं शिष्टमतस्तरङ्गतारलैः पुंसां सुखं क्व क्षणे ? ॥ २८ ॥

अहितहितविचारशून्यबुद्धेः

श्रुतिसमयैर्बहुभिर्बहिष्कृतस्य ।

उदरभरणमात्रे केवलेच्छो-

मनुजपशोश्च पशोश्च को विशेषः ? ॥ २९ ॥

आहारनिद्राभयमेथनञ्च

सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।

एको विवेकस्त्वधिको मनुष्ये

तेनैव हीनः पशुभिः समः स्यात् ॥ ३० ॥

गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ।

यन्न भूतहितार्थाय तत्पशोरिव चेष्टितम् ॥ ३१ ॥

नोपकाराय सुहृदां नापकाराय वेरिणाम् ।

जननीगभभाराय मूढानां जन्म केवलम् ॥ ३२ ॥

पूर्वं येन कृतं सुतीर्थमरणं विप्रा न सन्तर्पिता

हव्यं नैव हुतं हुताशनमुखे नाराधितः शङ्करः ।

दत्तं नैव हिरण्यमन्नवसनं गावस्तिला मेदिनी

ते तिष्ठन्ति कुचेलभक्तविधिना नित्यं नरा दुःखिताः ॥ ३३ ॥

नोपात्तं द्रविणं कुलं न गणितं मित्रं न चोपार्जितं

शास्त्रं नाधिगतं तपो न चरितं न क्रोडितं वाजिभिः ।

कान्ताक्रामलपल्लवाधररसं पोतं न चन्द्रोदये

तारुण्यङ्गतमेव निष्फलतया शून्यालये दीपवत् ॥ ३४ ॥

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ।

परिवर्त्तिनि संसारे परेर्जातेर्मृतेश्च किम् ॥ ३५ ॥

दाने तपसि शौर्ये वा यस्य न प्रथितं यशः ।

विद्यायामर्थलाभे च मातुरुच्चार एव सः ॥ ३६ ॥

यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनानि यान्ति देहिनः ।

स लोङ्कारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ ३७ ॥

यज्जीवितं क्षणमपि प्रथितं मनुष्ये

विज्ञानविक्रमयशोऽभिरम्यमानम् ।

तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति सन्तः

काकोऽपि जीवति चिराय बलिञ्च भुङ्क्ते ॥ ३८ ॥

धनं धर्मश्च विद्या च रूपं शीलं कुलं तथा ।

सुखमायुर्यशश्चैव नव गोप्यानि यत्नतः ॥ ३९ ॥

असत्यस्य वणिग् मूलं शाखा तस्य पराङ्मना ।

कामस्तत्पत्रपुष्पाणि फलानि द्यूतकारकः ॥ ४० ॥

यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मतिम् ।

तथा तथास्य सर्वार्थाः सिद्ध्यन्ति नात्र संशयः ॥ ४१ ॥

मङ्गलाच्छोः प्रभवति प्रागल्भ्यात् प्रकटीभवेत् ।

तद्वत्ता कुरुते मूलं संयमात् स्थैर्यमश्रुते ॥ ४२ ॥

तावद्भयादिभेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।

आगतन्तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभौतवत् ॥ ४३ ॥

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदाप्तौ क्षिप्रनिश्चयः ।

अतोते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ ४४ ॥

नोपेक्षितव्यो विद्वद्भिः शत्रुरल्पबलोऽपि सन् ।

वह्निरल्पोऽपि संवृद्धो भस्मसात् कुरुते वनम् ॥ ४५ ॥

ऋणशेषोऽग्निशेषश्च शत्रुशेषस्तथैव च ।

पुनः पुनः प्रवर्द्धन्ते तस्मान्निःशेषमाचरेत् ॥ ४६ ॥

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

चेन्नदारापहारो च षडेते आततायिनः ॥ ४७ ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघांसन्तं जिघांसोयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ ४८ ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चनः ।

कृतं प्रतिकृतं कुर्याद्विसितं प्रतिहिंसितम् ॥ ४९ ॥

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।

वर्जयेत् कुटिलं बन्धुं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ ५० ॥

तद्भोजनं यद् द्विजभुक्तशेषं

स बुद्धिमान् यो न करोति पापम् ।

स वै सुहृद् यो न वदेत् परोक्षं

दम्भं विना यत् कुरुते स धर्माः ॥ ५१ ॥

क्लिष्टं वृथा यत् तपसा न तीर्थे

दत्तं वृथा यत् क्षुधिते न पात्रे ।

भुक्तं वृथा नो रुचिरं न पथ्यं

मृत्युर्वृथा यन्न रणे न तीर्थे ॥ ५२ ॥

पृष्ठतोऽर्कं निषेवेत जठरेण हुताशनम् ।

स्वामिनं सर्वभावेन परलोकममायया ॥ ५३ ॥

स सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा

वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।

धर्मो मनो यत्र न सत्यमस्ति

सत्यं न तद् यच्छलदोषयुक्तम् ॥ ५४ ॥

तन्मङ्गलं यत्र मनः प्रसन्नं

तज्जीवनं यत्र परोपकारः ।

तदजितं यद्विजभुक्तशेषं

तद्वर्जितं यत्समरे नियुक्तम् ॥ ५५ ॥

तज्ज्ञानं यदगर्वितं स पुरुषो यः खिद्यते नेन्द्रिये

स्तद्ज्ञानं यदकथनं स विभवो यः साधुसाधारणः ।

साशीर्या न मदं करोति स सुखी यो नोह्यते दृष्ट्या

तन्मित्रं यदयन्त्रितं स उदयो लोकोपकाराय यत् ॥ ५६ ॥

यन्न नियन्त्रणसुखं यन्न विश्वासभाजनम् ।

यन्न निर्व्याजसस्त्रेहं रिपुत्वं तन्न सौहृदम् ॥ ५७ ॥

आचारो ग्रामवासान्तो गृहान्ता प्रभुता स्त्रियः ।

नृपश्रीर्ब्रह्मशापान्ता फलान्तं ब्रह्मवर्चसम् ॥ ५८ ॥

सर्वे क्षयान्ता उदयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तश्च जीवितम् ॥ ५९ ॥

यज्ञो नश्यत्यसत्येन तपः क्रोधेन नश्यति ।

आयुर्विप्रावमानेन दानञ्च परिकीर्तनात् ॥ ६० ॥

गतश्रीर्गणकान् देष्टि गतायुश्च चिकित्सकान् ।

गतायुश्च गतश्रीश्च ब्राह्मणान् देष्टि भारत ! ॥ ६१ ॥

यदीच्छेत् पुनरागन्तुं नातिदूरमनुव्रजेत् ।

उदकान्तास्त्रिवर्त्तत स्निग्धच्छायाञ्च पादपात् ॥ ६२ ॥

अनायका विनश्यन्ति नश्यन्ति बहुनायकाः ।

स्त्रीनायका विनश्यन्ति नश्यन्ति शिशुनायकाः ॥ ६३ ॥

अर्थातुराणां न सुहृन् बन्धुः

कामातुराणां न भयं न लज्जा ।

विद्यातुराणां न सुखं न निद्रा

क्षुधातुराणां न वपुर्न तेजः ॥ ६४ ॥

कुतो निद्रा दरिद्रस्य परप्रेष्यकरस्य च ।

परनारीप्रसक्तस्य परद्रव्यहरस्य च ॥ ६५ ॥

सुखं स्वपिति निश्चिन्तः प्रसारितपदद्वयः ।

मानभङ्गकरी कन्या कुले यस्य न जायते ॥ ६६ ॥

स्थिरः सुहृद् भृत्यचयोऽनुकूलः

स्वामी गुणज्ञः सुखितश्च देशः ।

पत्नी सती यस्य कुले न कन्या

प्रसार्य पादौ स सुखेन शेते ॥ ६७ ॥

स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते दन्ताः केशा नखा नराः ।

स्थानस्थिताश्च शोभन्ते पवित्रत्वं भजन्ति ते ॥ ६८ ॥

कण्टकस्य विमार्गस्य दन्तस्य गणितस्य च ।

अमान्यस्य च दुष्टस्य मूलादुद्धरणं सुखम् ॥ ६९ ॥

शीतलं चन्दनं लोके चन्दनादपि चन्द्रमाः ।

चन्द्रचन्दनयोर्मध्ये शीतलः साधुसङ्गमः ॥ ७० ॥

प्राप्ताः श्रियः सकलकामजुषस्ततः किं

दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।

सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवेस्ततः किं

कल्पं स्थितिस्तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ? ॥ ७१ ॥

सर्वाः सम्पत्तयस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम् ।

उपानदगूढपादस्य ननु चर्मोद्धृतेव भूः ॥ ७२ ॥

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषाः श्रिया ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ७३ ॥

नाच्छादयति कौपीनं न दंशमशकापहम् ।

शुनः पुच्छमिवानर्थं पाण्डित्यं धर्मवर्जितम् ॥ ७४ ॥

आचारः कुलमाख्याति देशमाख्याति भाषितम् ।

सन्धमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ॥ ७५ ॥

वृथा वृत्तिः समुद्रस्य वृथा तप्तस्य भोजनम् ।

वृथा दानमपात्रेषु नीचस्योपकृतिर्वृथा ॥ ७६ ॥

दूरस्थोऽपि समीपस्थो यो वै मनसि वर्त्तते ।

हृदये यो न वर्त्तते समीपस्थोऽपि दूरतः ॥ ७७ ॥

गिरौ कलापी गगने पयोदो

लक्षान्तरे भानुर्जले च पद्मम् ।

ब्रन्दुर्विलचे कुमुदस्य बन्धु-

र्यो यस्य हृदयो नहि तस्य दूरम् ॥ ७८ ॥

न च भवति वियोगो दुःखविच्छेदेहेतो

र्जगति गुणनिधीनां सज्जनानां कदाचित् ।

घनपटलनिरुद्धो दूरसंस्थोऽपि चन्द्रः

किमु कुमुदवनानां प्रेमभङ्गं करोति ॥ ७९ ॥

सर्व्वेषामेव रत्नानां स्त्रीरत्नं रत्नमुत्तमम् ।

तदर्थं रत्ननिचयं तस्मिन् त्यक्ते धनेन किम् ? ॥ ८० ॥

जयो धरित्रयाः परमेव सारं

परं गृहं सद्गनि देवदेशः ।

तत्रापि शय्या शयने वरा स्त्री

रत्नोज्ज्वला राजसुखस्य सारम् ॥ ८१ ॥

आकारं विनिगृह्यतां रिपुबलं जेतुं समुत्तिष्ठतां

तन्मन्त्रं चिन्तयतां कृताकृतशतव्यापारशाखाकुलम् ।

मन्त्रिप्रोक्तनिषेधिनां क्षितिभुजामाशङ्कतां सर्व्वतो

दुःखाभ्योनिधिवर्त्तिनां सुखलवं कान्तासमालिङ्गनम् ॥ ८२ ॥

श्रुतं दृष्टं स्पृष्टं स्मृतमपि हृदाह्लादजनकं
 न रत्नं स्त्रीभ्योऽन्यत् कचिदपि कृतं लोकरूपिना ।
 तदर्थं धर्मार्थौ सुतविषयसौख्यानि च ततः
 गृहे लक्ष्मणो मान्याः सततमबलाः सन्ति विभवैः ॥ ८३ ॥
 धिक् तस्य मूढमनसः कुकवेः कवित्वं
 यः स्त्रीमुखञ्च शशिनञ्च समीकरोति ।
 भूभङ्गविभ्रमकटाक्षनिरोक्षणानि
 चेपप्रसादहसितानि कुतः शशाङ्के ॥ ८४ ॥
 असारे खलु संसारे सारं सारङ्गलोचना ।
 तदर्थं धनमिच्छन्ति तत् त्यागेन धनेन किम् ? ॥ ८५ ॥
 नूनं हि ते कविवरा विपरीतबोधा
 ये नित्यमाहुरबला इति कामिनोनाम् ।
 याभिर्विलोलतरतारकदृष्टिपातैः
 शक्रादयोऽपि विजिता ह्यबलाः कथं ताः ॥ ८६ ॥
 शीतांशौ यदि सौरभं यदि भवेदिन्दोवरेऽरक्तिमा
 माधुर्यं यदि विद्रुमे तरलता कन्दपंचापि यदि ।
 रम्भायां यदि विप्रतौपबलनं लब्धोपमानं तदा
 तद्वत्त्वं तदिहेक्षणं तदधरस्तदभ्रूस्तदूरुद्वयम् ॥ ८७ ॥
 अबलेति परीवादो वृथा हि हरिणोदृशाम् ।
 यासां नेत्रनिपातेन नटवद् घूर्णते जगत् ॥ ८८ ॥
 लावण्यद्रविणव्यथो न गणितः क्लेशो महान् स्त्रीकृतः
 स्वच्छन्दस्य सुखं जनस्य वसतश्चिन्तानलोद्दीपितः ।
 एषासि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद वराकी हता
 कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहतस्तन्वरास्तनून् तन्वता ॥ ८९ ॥

नामृतं न विषं कश्चिदेकेन तु नितम्बिनी ।
 सैवामृतानुरक्ता स्त्री विरक्ता विषवल्लरी ॥ ८० ॥
 गन्तव्यं यदि नाम निश्चितमहो गन्तासि केयं त्वरा
 द्वित्राण्येव पदानि तिष्ठतु भवान् पश्यामि यावन्मुखम् ।
 संसारे भटिकाप्रवाहविगलद्वारासमे जीवति
 को जानाति पुनस्त्वया सह मम स्याद्वा न वा सङ्गमः ॥ ८१ ॥
 अस्माकं वदरी वक्त्रे युष्माकं वदरी गृहे ।
 वादरायणसम्बन्धाद् यूयं यूयं वयं वयम् ॥ ८२ ॥
 एक एव परो मानी वने वसति चातकः ।
 पिपासितो म्रियते वा याचते वा पुरन्दरम् ॥ ८३ ॥
 अवश्यायकणैः प्राणान् सन्धारयति भिस्तिरः ।
 याज्वाभङ्गभयाद्भौतो न देवमपि याचते ॥ ८४ ॥
 बन्ध्याष्टमे स्त्री त्याज्या तु नवमे तु मृतप्रजा ।
 एकादशे स्त्री जननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ८५ ॥
 अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात् परिजनस्य च ।
 मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ ८६ ॥
 स्त्रीत्वं क्षीरत्वमेकान्तः पुंसो लाभोऽनियन्त्रणा ।
 यत्र पञ्चाग्नयस्तत्र वातशूलं तृणस्य च ॥ ८७ ॥
 अश्वं आन्तं गजं मत्तं वृषभं काममोहितम् ।
 शुद्रमक्षरसंयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ८८ ॥
 प्रत्यक्षे गुरवस्तुल्याः परोक्षे मित्रबान्धवाः ।
 भृत्याः कर्मणि संप्राप्ते पुत्रा ह्येवामृतयवाः ॥ ८९ ॥
 विदग्धवनितापाङ्गदर्शनादेव यत् सुखम् ।
 न तत्प्राकृतनारीनां गाढालिङ्गनचुम्बनैः ॥ ९० ॥

समस्तैर्नायकगुणैर्भूषितः सखि मे पतिः ।
 स एव यदि जारः स्यात् सफलं जौवितं भवेत् ॥ १०१ ॥
 आकारेण शशी गिरा परभृतः पारावतश्च स्वने
 हंसचक्रमणे गुणे सुरगुरु रत्न्यां प्रमत्तो गजः ।
 इत्थं भर्त्तरि मे समस्तयुवतिश्चाप्यैर्गुणैः सेविते
 क्षुण्णं नास्ति विवाहितः पतिरसौ स्यान्नेकदोषो यदि ॥ १०२ ॥
 जातेति चिन्तां महतीं प्रसूते
 देयाऽत्र नो वेति विचारदुःखम् ।
 दत्ता सुखं तिष्ठति वा न वेति
 कन्यापितृत्वं ह्यतिकष्टमेव ॥ १०३ ॥
 जवो यौवनमश्वानां फलं वृक्षस्य यौवनम् ।
 स्त्रियाः स्तनौ यौवनं स्यान्ननं पुंसां हि यौवनम् ॥ १०४ ॥
 किं कोकिलस्य रणितेन गते वसन्ते
 किं कातरस्य बहुशास्त्रसुशिक्षितेन ।
 किं गर्जितेन सुभटस्य पराङ्मुखस्य
 किं जौवितेन रिपुणाङ्गलिदर्शितेन ॥ १५ ॥
 कण्ठगद्गदता खेदो सुखे वैवर्ण्यविपथू ।
 म्रियमाणस्य चिह्नानि यानि तान्येव याचतः ॥ १०६ ॥
 कुञ्जस्य कोटखातस्य दावनिष्कुषितत्वचः ।
 तरोरप्यूषरस्यस्य वरं जन्म न चार्थिनः ॥ १०७ ॥
 तावत्तपस्वी तेजस्वी शूरः प्राज्ञः कुलोन्नतः ।
 पुमानित्युच्यते तावद् यावदर्थी न कस्यचित् ॥ १०८ ॥
 जगतां पतिरर्थित्वाद् विष्णुर्वामनताङ्गतः ।
 कोऽन्योऽधिकतरस्तस्माद् योऽर्थी याति न लाघवम् ॥ १०९ ॥

लज्जावतः कुलीनस्य वित्तं याचितुमिच्छतः ।

कण्ठे पारावतस्येव वाक्करोति गतागतम् ॥ ११० ॥

भास्करोऽपि यदि ब्रूयाद्देह्येति कृपणं वचः ।

दीप्तो रश्मिसहस्रेण सोऽपि शीतलतां व्रजेत् ॥ १११ ॥

सन्तोषैश्वर्य्यसुखिनां दूरे दुर्गतिभूमयः ।

भोगाशापाशबद्धानामपमानः पदे पदे ॥ ११२ ॥

सन्तः सन्तोषशृङ्गस्यास्तृष्णाकल्लोलिनोजले ।

उन्मग्नाश्च निमग्नाश्च पश्यन्ति जनसन्ततिम् ॥ ११३ ॥

कुलं शीलञ्च सत्यञ्च प्रजा तेजो धृतिर्बलम् ।

गौरवं प्रत्ययः स्नेही दारिद्रेण विनश्यति ॥ ११४ ॥

कुटुम्बचिन्ताकुलितस्य पुंसः

कुलञ्च शीलञ्च गुणाश्च सर्वे ।

अपक्वकुम्भे निहिता इवापः

प्रयान्ति तेनैव समं विनाशम् ॥ ११५ ॥

उत्तिष्ठ क्षणमेकमुदह सखे ! दारिद्र्यभारं गुरुं

श्रान्तस्तावदहं चिरान्मरणजं सेवे त्वदीयं सुखम् ।

इत्युक्तो धनवर्जितेन विदुषा सुप्तः श्मशाने शवो

दारिद्र्यान्मरणं वरं सुखमिति ज्ञात्वा स तूष्णीं स्थितः ॥ ११६ ॥

माता चैका पिता चैको मम तस्य च पक्षिणः ।

अहं मुनिभिरानीतः स चानीतो गवाशनेः ॥ ११७ ॥

गवाशिवाक्यानि स वक्ति नित्य-

महं मुनीनां वचनानि वच्मि ।

प्रत्यक्षमेतद् भवतैव दृष्टं

संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ॥ ११८ ॥

खलस्य गुणहीनस्य तेष्णां सुपुरुषं वपुः ।
 युक्तं न तु गुणाख्यस्य धनुषः प्राणिहिसनम् ॥ ११८ ॥
 गुणवानेव नमते पुरुषः कार्मुकं यथा ।
 स एव स्तब्धतामेति निर्गुणः कार्मुकं यथा ॥ १२० ॥
 स एव गुणवान् धन्यो ह्यधन्यः कालपर्य्यये ।
 स एव पुरुषो दाता पुनर्भवति याचकः ॥ १२१ ॥
 यस्योपायसहस्रेण वधमिच्छामि राघव !
 तस्यैव श्रेय इच्छामि कार्याणां चञ्चला गतिः ॥ १२२ ॥
 गुणाः सर्व्वत्र पूज्यन्ते पितृवंशो निरर्थकः ।
 वासुदेवं नमस्यन्ति वसुदेवं न केचन ॥ १२३ ॥
 भ्रष्टं जन्मभुवस्ततोऽम्बुधिपयः पूरेण दूरीकृतं
 लग्नं तीरवने वनेचरशतैरात्तं ततः खण्डितम् ।
 विक्रीतं तुलितं ततः खरशिलाघृष्टं जनेश्वन्दनं
 वन्दन्ते करटे विपत्स्वपि गुणैः को नाम नो पूज्यते ॥ १२४ ॥
 गुणाः खलु गुणा एव न गुणा धनहेतवः ।
 अर्थसञ्चयकर्तृणि भाग्यानि पृथगेव हि ॥ ११५ ॥
 गुणाः खलु गुणा एव न गुणा धनहेतवः ।
 सगुणो निष्फलं चापः निर्गुणः सफलः शरः ॥ १२६ ॥

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति
 ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।
 सुखादुत्तोयप्रभवा हि नद्यः
 समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥ १२७ ॥
 गुणेर्न किञ्चिद् विदुषां प्रयोजनं
 खलोऽर्थभागो सुगुणश्च निर्जनः ।

यथा हि काको लभते गृहाद्धलिं
 तथा न हंसो न शुको न चातकः ॥ १२८ ॥
 सन्तोऽपि न प्रकाशन्ते दरिद्रस्याखिला गुणाः ।
 भास्वानिव पदार्थानां श्रीगुणानां प्रकाशिनी ॥ १२९ ॥
 मणिः शाणेऽनौचैः समरविजयी ह्येति निहितः
 मदक्षोणो नागः शरदि सरिदासानुपुलिना ।
 कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदुता बालललना
 न निम्नाः शोभन्ते व्ययितविभवाश्चार्येषु नराः ॥ १३० ॥
 चन्द्रो भाति सुनिर्मलेऽथ गगने ताराविचित्रेऽम्बरे
 हारो भाति च कामिनीकुचतटे पौनोन्नते यौवने ।
 हंसो भाति सरोवरे स नलिने वैदुर्यवर्णोदके
 राजा भाति सुमन्त्रिभिः परिवृतः श्रीधान्नि सिंहासने ॥ १३१ ॥
 स्वच्छं सज्जनचित्तवक्त्रघुतरं दीनान्तिवच्छीतलं
 पुञ्जालिङ्गनवत्तथैव मधुरं तद्बालसम्भाषवत् ।
 जीवस्यापि हि जीवितं द्रविणवद्ः स्वापहं लुप्तवत्
 सद्यः प्राणहरं हरिस्मरणवत् पानीयमानीयताम् ॥ १३२ ॥
 व्यायामिकोऽस्मि चतुरोऽस्मि विचक्षणोऽस्मि
 विद्याधरोऽस्मि पटुरस्मि न चास्मि भीरुः ।
 कार्यं करोमि सततं न च सिद्धिरस्ति
 दैवं न संवहति कोऽत्र समापराधः ॥ १३३ ॥
 जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
 र्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।
 केनापि देवेन हृदिःस्थितेन
 यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥ १३४ ॥

साधयति यत् प्रयोजनमज्ञो-
 ऽपि तदस्य काकतालीयम् ।
 अविदन्नपि किमप्यक्षर-
 सुलिखति घूर्णोऽपि काष्ठेषु ॥ १३५ ॥
 कः कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्णं
 विचित्रभावं सृगपक्षिणाञ्च ।
 माधुर्यमिच्छी कटुता च निम्बे
 स्वभावतः सर्वमिदं हि सिद्धम् ॥ १३६ ॥
 अर्थस्य मूलं विकृतिर्नयश्च
 धर्मस्य कारुण्यमकैतवश्च ।
 कामस्य वित्तश्च वपुर्वयश्च
 मोक्षस्य सर्वार्थनिवृत्तिरेव ॥ १३७ ॥
 विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिग्रहम् ।
 नहि बन्ध्या विज्ञानानि गुर्वीं प्रसववेदनाम् ॥ १३८ ॥
 कविरेव कवेर्वेत्ति कविकर्मणि कौशलम् ।
 शिष्टाहिरेव जानाति भुवो भारस्य निश्चयम् ॥ १३९ ॥
 देशे हि यत्र करभः कलभश्च तुल्यौ
 यत्रापि नास्ति हयरासभयोविचारः ।
 काचोपलस्य च मणेश्च न यत्र भेदः
 को नाम तत्र गुणिनामधिवासरागः ॥ १४० ॥
 गुणा यत्र न पूज्यन्ते गुणिनां तत्र का कथा ?
 नृमन्त्रपणकग्रामे रजकः किं करिष्यति ? ॥ १४१ ॥
 मेरुश्चलति कल्पान्ते मर्यादां सागरस्थजेत् ।
 प्रतिपन्नसहाः सत्त्वा न चलन्ति कदाचन ॥ १४२ ॥

हंसो न भाति बलिभोजनवृन्दमध्ये
 गोमायुमण्डलगतो न विभाति सिंहः ।
 जात्या न भाति तुरगः खरयूथमध्ये
 विद्वान्न भाति पुरुषेषु निरक्षरेषु ॥ १४३ ॥
 विन्ध्यः पुरा रविरथावधिष्वदमूर्द्धा
 निम्नत्वमाप वचनात् किल कुम्भयोनिः ।
 नाद्यापि लङ्घयति सत्यमतिः प्रतिज्ञा-
 मङ्गोक्तं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥ १४४ ॥
 अद्यापि नोष्मति हरः किल कालकूटं
 ऋषो विभर्ति धरणीं खलु मस्तकेषु ।
 अश्वोनिधिर्वहति दुर्वहवाङ्वाग्नि-
 मङ्गोक्तं सुकृतिनः पालिपालयन्ति ॥ १४५ ॥

उत्पलस्य च पद्मस्य मत्स्यस्य कुसुमस्य ।

एकजातिप्रसृतानां रूपं गन्धः पृथक् पृथक् ॥ १४६ ॥

मृगा मृगैः सख्यमनुव्रजन्ति

गाभिश्च गावस्तुरगास्तुरङ्गैः ।

मूर्खैश्च मूर्खाः कवयः कवीन्दैः

समानशीलाश्च समानशीलैः ॥ १४७ ॥

अश्वोधिः स्थलतां स्थलं जलधितां धूलिलवः श्रेलतां

मेरुमृत्कणतां दृणं कुलिशतां वज्रं दृणप्रायताम् ।

वह्निः शीतलतां हिमं दहनतामायाति यस्येच्छया

हेलादुर्ललिताद्भुतव्यसनिनि देवाय तस्मै नमः ॥ १४८ ॥

भग्नाशस्य करण्डपिण्डिततनोर्हानिन्द्रियस्य क्षुधा

कृत्वाक्षुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः ।

ढमस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातो यथा
सुखस्तिष्ठति दैवमेव हि नृणां वृद्धौ क्षये चोद्यताम् ॥ १५८ ॥

खल्वीदो दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तर्पिते मस्तके
वाञ्छन् देशमनातपं द्रुततरं विल्वस्य मूलङ्गतः ।

तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भङ्गं समस्तं शिरः
प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रापदां भाजनम् ॥ १५० ॥

सिंहिकासुतसन्तस्तः शशः शोतांशुमाश्रितः ।

जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥ १५१ ॥

पिता विवेकः सुमतिर्जनित्रौ

स्वसाप्यहिंसा दयिता दयेव ।

धर्मः सहायः करुणा कुमारी

सूनुस्तथा दीनजनोपकारः ॥ १५२ ॥

धैर्यं यस्य पिता क्षमा च जननी शान्तिः सदा गेहिनी

सत्यं सूनुयं दया च भगिनी भ्राता मनःसंयमः ।

शय्या भूमितलं दिशोऽपि वसनं ज्ञानामृतं भोजनं

यस्यास्तीह कुटुम्बिनो वद सखे ! कस्माद्भयं योगिनः ॥ १५३ ॥

स्थानं प्रधानं न बलं प्रधानं स्थानस्थितः कापुरुषोऽपि सिंहः ।

जानामि रे पन्नग ! ते प्रभावं कण्ठस्थितो गज्जंसि शङ्करस्य ॥ १५४ ॥

शिरसा धार्यमाणोऽपि सोमः सौम्येन शम्भुना ।

तथापि क्लृप्तां धत्ते कष्टं खलु पराश्रयः ॥ १५५ ॥

आपन्नतं हससि किं द्रविणान्धमृदु !

लक्ष्मीः स्थिरा न भवतीति किमत्र चित्रम् ।

एतान्न पश्यसि घटाद् जलयन्त्रमध्ये

रिक्ता भवन्ति भरिता भरिताश्च रिक्ताः ॥ १५६ ॥

अधनोऽयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत् ।
 इति कारुणिकोऽननं धनं मे भुरि नाददत् ॥ १५७ ॥
 किं पाद्यं भवति भवेत् सुरसरित्पादोदकाय प्रभो !
 को दीपस्तरुणक्षणाय गरुडारुढाय किं वाहनम् ।
 किं भोज्यं जगदन्नदाय वसनं किं दिव्यवासोदृते
 किं स्तोत्रं निगमागमाय तदलं भक्तिर्भवत्तृष्टये ॥ १५८ ॥
 व्याधस्य च रणध्रुवस्य च वयो विद्या गजेन्द्रस्य का ?
 का जातिर्विदुरस्य यादवपते उग्रस्य किं पौरुषम् ।
 कुब्जायाः किमु नामरूपमधिकं किन्तुसुदान्नो धनम् ?
 भक्त्या तुष्यति केवलं हरिरतो भक्तिप्रियो माधवः ॥ १५९ ॥
 स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रमाया भुवि सम्पदाम् ।
 सर्वासां कार्यसिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥ १६० ॥
 क्वाहं दरिद्रः पापोयान् क्व कृष्णः श्रीनिकेतनः ?
 ब्रह्मबन्धुरिति स्नाहं बाहुभ्यां परिरम्भितः ॥ १६१ ॥
 प्रपद्य चञ्चलां लक्ष्मीं यः करोति न सञ्चयम् ।
 धनानां चैव वस्त्राणां मूषकः स इति स्मृतः ॥ १६२ ॥
 शीतभौतश्च विप्रश्च रणभौतश्च क्षत्रियः ।
 धनाढ्यो दानभौतश्च त्रयो स्वर्गं न गच्छति ॥ १६३ ॥
 चाणक्यमाणिक्यमिदं कण्ठे विभ्रति ये बुधाः ।
 प्रहितं भोजराजेन भुवि किं प्राप्यते न तैः ॥ १६४ ॥
 इति चाणक्य-राजनीतिशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥